

Орнітоніміка	Беркут	22	Вип. 2	2013	165 - 167
--------------	--------	----	--------	------	-----------

ПРО ПОХОДЖЕННЯ ДЕЯКИХ УКРАЇНСЬКИХ НАЗВ ПТАХІВ

В.М. Грищенко

Канівський природний заповідник; м. Канів, 19000, Черкаська обл., Україна
 Kaniv Nature Reserve; Kaniv, 19000, Ukraine
 ✉ vgrishchenko@mail.ru

About the origin of some Ukrainian bird names. - V.N. Grishchenko. - Berkut. 22 (2). 2013. - Origin of three Ukrainian bird names is discussed. The word "pirnykoza" using for grebes is a folk transformation of Polish name "perkoz". "Chepura" was proposed by Ukrainian ornithologists for denomination of egrets. It is a Russian name actively used not long ago in scientific literature for different species of herons. The dialect name of stork "busol" is connected in origin with the grey colour but neither White Stork nor Black Stork have nothing grey. It is supposed that this word initially designated the Grey Heron or the Crane. [Ukrainian].

Key words: etymology, transformation, grebe, egret, heron, stork.

Обговорюється походження трьох назв. «Пірникоза» – це народне переосмислення польської назви норців «perkoz». «Чепура» – російська назва, яка ще недавно широко вживалася в науковій літературі для різних видів чапель. Діалектна назва лелеки «бусол» за походженням пов'язана з сірим кольором, але ні білий, ні чорний лелеки не мають нічого сірого. Припускається, що спочатку вона стосувалася сірої чаплі або сірого журавля, а згодом була перенесена на лелеку.

Ключові слова: етимологія, переосмислення, норець, чапля, лелека.

Вивченням походження назв тварин, зокрема птахів, займаються здебільшого філологи, хоча й зоологи доклали до цього чимало зусиль. Не завжди висловлені ними версії відповідають лінгвістичним закономірностям і витримують критику (див., наприклад, Силаева, 1993; Грищенко, 1996), але так само можна знайти зоологічні невідповідності й у роботах мовознавців. Зоолог погодиться далеко не з усіма трактуваннями Б. Грінченка (1958, 1959) та інших укладачів словників. З іншого боку, деякі «темні місця» стародавніх рукописів, наприклад, «Слова о полку Ігоревім», без проблем «висвітлюються» природознавцями (Шарлемань, 1997). Тому оптимальний варіант – багатоплановий аналіз етимології з урахуванням даних різних наук – лінгвістики, історії, етнографії, екології, зоогеографії тощо.

Мета даної роботи – уточнення походження ряду українських назв птахів.

Пірникоза

Це одна з українських діалектних назв норців (*Podiceps*), яку було запропоновано використовувати для всієї групи (Шарлемань, 1927, 1938; Фесенко, Бокотей, 2000).

Класичний варіант пояснення – норці добре плавають і пірнають, а великий норець (*P. cristatus*) у шлюбному вбранні має на голові пучки пір'я, схожі на різки (Булаховський, 1948; Етимологічний словник, 2003 та ін.). Таке словотворення характерне для української мови – ломикамінь, нечуйвітер, Непийпиво і т.п.

Все це, звичайно, цікаво, але ця версія має один суттєвий недолік: вона пояснює *утворення слова*, але не *походження назви*.

А з назвою не все так просто. По-перше, кози не пірнають. Якщо вже утворювати назву за таким принципом, то повинна би бути «пірникачка». На качку норець схожий все-таки набагато більше, ніж на козу. По-друге, роги має не тільки коза, але «водоплавною» чомусь зробили саме її. По-третє, пірнають усі норці й цілий рік, а пучки пір'я, схожі на різки, мають тільки деякі з них і лише у шлюбному оперенні.

Назва «пірникоза» викликає два запитання. 1) Чому асоціацію з козою викликав саме великий норець? В Україні є й інші птахи з пучками пір'я на голові, які в тій чи іншій мірі нагадують різки, але їх ніхто не порівнює з козою чи іншою рогатою худобою. Бугаєм (*Botaurus stellaris*) і баранцем (*Gallinago gallinago*) птахів прозвали за характерний звук, а не зовнішній вигляд. А от вухату сову (*Asio otus*) чи пугача (*Bubo bubo*) не називають «нічною козою», а рогатого жайворонка (*Eremophila alpestris*) – бодай «козеням». 2) Чому звернули увагу саме на пірнання «кози», а не на те, що вона плаває, літає чи ловить рибу?

Як відомо, правильно поставлене запитання – це половина відповіді. Ми вже підійшли до такого питання впритул: чому пірнає саме коза? А чи не тому, що завдяки цьому слово нагадує за звучанням зовсім інше? Довго шукати його не треба. «Пірникоза» – це не що інше, як українське переосмислення польської назви норців «perkoz». У даному разі шановані лінгвісти самі вдалися до народноетимологічного* пояснення, не провівши глибокого аналізу.

Переосмислення – один із поширених способів утворення назв птахів. Як писав Л.А. Булаховський (1948), велика їх кількість, переважно діалектних, існують у спотвореному вигляді з переосмисленою етимологією. Вони потрапляють до носіїв відповідних діалектів як малостійкий мовний фонд шляхом занесення з центральних говірок або сусідніх споріднених мов через мисливців, лісників і т.д. Причому змінюватися таким чином можуть назви не тільки маловідомих птахів, а й добре всім знайомих.

Іноді шляхом таких трансформацій можуть утворюватися зовсім несподівані й дивні варіанти. Так, є російська діалектна назва сірого сорокопуда (*Lanius excubitor*) – «серокопытка» (див., наприклад, Брэм, 1992). Здавалося б – яке відношення до цього птаха має копито? Тут не допоможе й народноетимологічна версія на кшталт вище-

* Тобто пояснення походження назв шляхом поверхневих аналогій, а не наукового аналізу. Класичний приклад: ворона – ворона.

згаданої «кози»: мовляв, лапки у птаха сірі, а копитами їх просто обізвиали. Лапи в сорокопуда чорні. Насправді, все дуже просто, якщо простежити історію утворення назви. Слово «сорокопуд», яке в російській мові перетворилося в «сорокопут», походить від двох основ – «сорока» й «пудити» (гнати, лякати), тобто це птах, який відганяє, лякає сорок (Булаховський, 1948; Фасмер, 1987; Етимологічний словник, 2006). Оскільки в більшості російських говорів слово «пудить» вийшло з ужитку, назва «сорокопут» детимологізувалася і в деяких діалектах перетворилася в «серокопыт», «серокопытка» (Булаховський, 1948).

Подібне переосмислення часто зустрічається в топонімах. Наприклад, у Степовій зоні України є кілька річок, у назвах яких неважко впізнати трансформовані тюркомовні слова з формантами «лу», «лук»: Сугоклія, Громоклей, Чичиклія. Річка Сугоклія – «Сайгача» – стала Сугоклією, Чичеклія – «Квіткова» – Чичиклією. Подібним чином – шляхом переосмислення тюркомовних назв – утворилися поширені топоніми типу Ягорлик, Єгорлик (Фасмер, 1986; Янко, 1998). Печеніги, половці, татари залишили чимало топонімів, частина з яких була переосмислена пізнішим слов'янським населенням.

Поширення назви «пірникоза» в Україні добре узгоджується з походженням її шляхом переосмислення польського слова. Вона зустрічається в говорах тільки в західній частині країни до Поділля (Мензбир, 1918; Бианки, 1913; Герхнер, 1928; Смогоржевський, 1979; Новак, Мазуркова, 1996; Грабар, 1997). Далі на схід уживається назва «норець» (Браунер, 1894; Сомов, 1897; Вальх, 1900; Подушкин, 1912; Бианки, 1913; Великохатко, 1927; Шапаренко, 1994 та ін.). За даними М.П. Книша (особ. повід.), на Сумщині назва «пірникоза» відсутня, птахів роду *Podiceps* називають «норець», «нирець», «нирець», «нирок» і т.п. За В. Тачановським (Taczanowski, 1882), пірникозою (koza, ретукоза) називали великого норця «на Русі», тобто за межами польських земель. Як бачимо, назва спрощувалася й до просто «кози».

Назва «норець» походить від старої загальнослов'янської основи (Булаховський, 1948; Антропов, 1982). Саме вона є більш давньою. Назва ця поширена по всій Україні (Смогоржевський, 1979).

Чепура

Власне, ще питання, чи можна вважати це слово українським. Але воно було запропоноване для назви групи білих чапель (*Egretta, Casmerodius*) в українській мові, тому розглянемо його походження.

Зрозуміти виникнення цієї назви неважко, коли співставити ряд діалектних варіантів зі словника В.І. Даля (1980): чепура – чапура – цепура – цапура – цепля. Усі вони походять від слова «цапаты», «чпапаты», тобто швидко хапати, що характеризує спосіб полювання чапель (пор. укр. «чипати»). Означає ця назва, зрештою, те ж саме, що й «чапля/цапля». На користь цього говорить і те, що за В.І. Далем у деяких російських діалектах «цаплею» називають нав'язливу людину або хапугу. Слово «чепурник» у в'ятському діалекті означає дрібний густий чагарник, тобто чіпку рослинність (Фасмер, 1987).

Етимологи вважають саме цю версію походження назви «чапля/цапля» основною. Є ще один варіант від іншого значення слова «чапати» – повільно йти, йти похитуючись, плентатися (Клепикова, 1961; Фасмер, 1987; Етимологічний словник, 2012 та ін.). На мій погляд, «хапаюча» версія є набагато більше логічною та обгрунтованою, ніж «крокуюча».

Повернуся до того, з чого почав цей розділ. Назва «чепура» донедавна була широко розповсюджена в російській мові як синонім слова «цапля». М.О. Мензбир (1895) називає чепурами майже всіх чапель. У новому виданні «Птиц России» птахи роду *Ardea* іменуються «цапля-чепура» (Мензбир, 1918), жовта чапля (*Ardeola ralloides*) – «желтая чепура». У визначнику С.О. Бутурліна (1935) є «серая чепура» (*Ardea cinerea*), «рыжая чепура» (*A. purpurea*), «малая чепура» (*Bubulcus ibis*) та ін. Ця назва для тих чи інших видів уживалася в багатьох російськомовних роботах (Сеницкий, 1898; Холодковский, Силантьев, 1901; Тугаринов, 1947; Иванов и др., 1951; Спангенберг, 1951; Долбик, 1959; Аверин и др., 1971 та ін.). Причому Є.П. Спангенберг (1951) зазначає, що назви «чепура», «чапура» – народні, а не книжкові. Для малої білої чаплі (*Egretta garzetta*) в російській науковій літературі тривалий час основною назвою була «чепура-нужда» (Холодковский, Силантьев, 1901; Бутурлин, 1935; Тугаринов, 1947; Спангенберг, 1951). Та й досі вона залишається молодшим синонімом (Грищенко, 2011). Як бачимо, назва «чепура» вживалася вкрай непослідовно, то ж не дивно, що з часом вона була витіснена «цаплею» – для уніфікації номенклатури.

А от на українських теренах слово «чепура» треба ще пошукати. Його нема в академічному тлумачному Словнику української мови*, Етимологічному словнику (2012). Б. Грінченко (1959) у своєму «Словарі», посилаючись на І. Верхратського, наводить видозміни «чаплюра» й «чапура». Але в цьому словнику взагалі є чимало запозичених слів, поширених тільки в окремих говірках – «врем'я», «год», «утка», «гумно», «гунцвот» і т.п. Л.О. Смогоржевський (1979) писав, що ця назва вживається лише в південних областях, тобто тих, де є російськомовне населення. Цікаво, що при цьому О.О. Браунер (1894) і Д.О. Подушкін (1912) для Херсонської губернії дають тільки назву «чапля». Саме це слово як народну назву вказують більшість дослідників для різних частин України (Сомов, 1897; Вальх, 1900; Великохатко, 1927; Шапаренко, 1994; Грабар, 1997; Носаченко, 2008 та ін.). Та й у М.О. Мензбіра (1918) в тих випадках, коли зазначено місце реєстрації назви «чепура», все це регіони Росії – Поволжя, Урал тощо.

Не зрозуміло, на підставі чого М.В. Шарлемань (1927, 1938) вважав орнітоніми «чепура» й «біла чапля» рівноцінними. Посилаючись на нього, Г.В. Фесенко й А.А. Бокотей (2000) увели в сучасну українську номенклатуру фактично російську назву. В українських селах можна почути молдавське наймення білого лелеки (*Ciconia ciconia*) – «кокостикр», угорське – «fehér gólya», російське – «белый аист». Але від того ці назви не стають українськими.

* <http://sum.in.ua/>

Бусол

Бусол, різні його фонетичні варіанти (бусел, бусюл, бусень і т.п.), а також похідні від нього бузько, бусько, бузьок – це діалектні назви білого лелеки. У білоруській мові «бусел» – літературна назва лелек (Никифоров і др., 1997). Зустрічається вона й у польській мові – busiel, busek та ін. (Клепикова, 1961; Фасмер, 1986).

Найбільш поширена етимологія – утворення назви від слова «бусий» – темно-сірий, попелястий. Його, у свою чергу, виводять від тюркських слів «biz», «boz» – сірий. Щоправда, останнє викликає заперечення у деяких лінгвістів (Клепикова, 1961; Етимологічний словник, 1982; Фасмер, 1986). Не буду вдаватися у філологічні тонкощі, як орнітолога мене тут цікавить зовсім інше. Так чи інакше, але слово «бусий» було й позначало воно саме сірий колір. «Бусові врани» «Слова о полку Ігоревім» – сірі ворони (*Corvus cornix*). «Босий вовк» – сірий, а не невзутий. Проблема, однак, у тому, що ні в білого, ні в чорного (*Ciconia nigra*) лелек немає нічого сірого. Все стає на свої місця, коли припустити, що назва ця спочатку стосувалася сірої чаплі або сірого журавля (*Grus grus*), а потім була перенесена на іншого птаха.

Подібне перенесення зустрічається досить часто. Можна навести чимало прикладів, коли одна й та ж назва в різних мовах стосується різних тварин чи рослин. Так, чайками українці й росіяни називають різних птахів, жабами – різних земноводних. Żółń в Польщі – бджолоїдка, а не дятел. За даними Л.А. Булаховського (1948), такі перенесення назв з одних птахів на інших не були у слов'янських мовах рідкісним явищем. Причому можуть не співпадати назви й у діалектах однієї й тієї ж мови. Так, у деяких російських говірках жуланом називають снігура (*Pyrhula pyrrhula*), клушею – галку (*Corvus monedula*) і т.д. (Булаховський, 1948; Даль, 1978, 1979).

На користь цього припущення говорять діалектні назви сірої чаплі – бушля, бушла (Сомов, 1897; Грінченко, 1958; Етимологічний словник, 1982; Фасмер, 1986; Словник української мови*).

ЛІТЕРАТУРА

Аверин Ю.В., Ганя И.М., Успенский Г.М. (1971): Птицы Молдавии. Кишинев: Штиинца. 2: 1-236.
 Антропов Н.П. (1982): Названия птиц в белорусском языке на общеславянском фоне. - Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск. 1-21.
 Бианки В.Л. (1913): Columbiformes и Procellariiformes. - Фауна России и сопредельных стран, преимущ. по коллекциям Зоол. музея Имп. Акад. наук. Птицы (Aves). СПб.: Тип. Имп. Акад. наук. 1: 1-979.
 Браунер А.А. (1894): Заметки о птицах Херсонской губернии. - Зап. Новорос. об-ва естествоиспыт. 19 (1): 39-93.
 Брэм А.Э. (1992): Жизнь животных. М.: Терра. 2: 1-352.
 Булаховский Л.А. (1948): Семасиологические этюды. Славянские наименования птиц. - Вопр. слав. языкознания. Львов. 1: 153-197.
 Бутурлин С.А. (1935): Полный определитель птиц СССР. М.-Л.: КОИЗ. 2: 1-280.
 Вальх В.С. (1900): Материалы для орнитологии Екатеринославской губернии. Наблюдения 1892-1897 гг. - Тр. Об-ва испыт. природы при Харьков. ун-те. 34: 1-90.
 Великохатко Х.Д. (1927): Птихи Білоцерківщини. - Білоцерківське краєзнавче товариство. Біла Церква. 1 (3): 1-57.

Герхнер В.Ю. (1928): Матеріали до вивчення птахів Поділля. - Зб. праць Зоол. музею. 5: 151-192.
 Грабар А. (1997): Птицы Подкарпатской Руси (Avifauna Carpathorossica). - Беркут. 6 (1-2): 91-102.
 Грищенко В.Н. (1996): К вопросу о происхождении названия «аист». - Беркут. 5 (2): 209-215.
 Грищенко В.Н. (2011): Малая белая цапля. - Птицы России и сопредельных регионов. Пеликанообразные, Аистообразные, Фламингообразные. М.: КМК. 276-295.
 Грінченко Б.Д. (1958): Словарь української мови. Київ: АН УРСР. 1: 1-494, 2: 1-573.
 Грінченко Б.Д. (1959): Словарь української мови. Київ: АН УРСР. 3: 1-506, 4: 1-563.
 Даль В.И. (1978): Толковый словарь живого великорусского языка. М.: Русский язык. 1: 1-699.
 Даль В.И. (1979): Толковый словарь живого великорусского языка. М.: Русский язык. 2: 1-779.
 Даль В.И. (1980): Толковый словарь живого великорусского языка. М.: Русский язык. 3: 1-555, 4: 1-683.
 Долбик М.С. (1959): Птицы Белорусского Полесья. Минск: Изд-во АН БССР. 1-268.
 Етимологічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 1982. 1: 1-632.
 Етимологічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 2003. 4: 1-656.
 Етимологічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 2006. 5: 1-704.
 Етимологічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 2012. 6: 1-568.
 Иванов А.И., Козлова Е.В., Поргенок Л.А., Тугаринов А.Я. (1951): Птицы СССР. М.-Л.: Изд-во АН СССР. 1: 1-282.
 Клепикова Г.П. (1961): Славянские названия птиц (аист, ласточка, ворон). - Вопр. слав. языкознания. М.: АН СССР. 5: 149-185.
 Мензбир М.А. (1895): Птицы России. М. 1: 1-836.
 Мензбир М.А. (1918): Птицы России (Европейская Россия, Сибирь, Туркестан, Закаспийская область и Кавказ). М.: Изд. М. и С. Сабашниковых. 1: 1-224.
 Никифоров М.Е., Козулин А.В., Гричик В.В., Тищенко А.К. (1997): Птицы Беларуси на рубеже XXI века. Минск: Изд. Н.А. Королев. 1-188.
 Новак Л.М., Мазуркова І.А. (1996): Народні назви птахів на Волино-Поділлі. - Мат-ли П конфер. молодих орнітологів України. Чернівці. 136-137.
 Носаченко А.В. (2008): Орнитофауна окрестностей Погребича (Винницкая область) в 1918-1921 гг. - Авіфауна України. 4: 6-49.
 Подушкин Д.А. (1912): Заметки о перелетах и гнездовании птиц в окрестн. Днепровского лимана. - Зап. Крым. об-ва естествоисп. и любителей природы. 2: 72-121.
 Сеницкий А. (1898): Птицы Тархан-Сунака. Опыт собирания материалов для орнитологии Крыма. Симферополь: Типолит. Вересотской. 1-100.
 Силаева О.Л. (1993): О лингвистической ответственности в изучении названий птиц (критические заметки по поводу одной статьи). - Социально-орнитол. идеи и предложения. Ставрополь. 3: 23-27.
 Смогоржевський Л.О. (1979): Фауна України. 5. Птахи. 1: 1-188.
 Сомов Н.Н. (1897): Орнитологическая фауна Харьковской губернии. Харьков: Тип. А. Дарре. 1-680.
 Спангенберг Е.П. (1951): Отряд голенастые птицы. - Птицы Советского Союза. М.: Сов. наука. 1: 350-475.
 Тугаринов А.Я. (1947): Веслоногие, Аистообразные, Фламинго. - Фауна СССР. М.-Л.: АН СССР. 1 (3): 125-299.
 Фасмер М. (1986): Этимологический словарь русского языка. М.: Прогресс. 1: 1-576, 2: 1-672.
 Фасмер М. (1987): Этимологический словарь русского языка. М.: Прогресс. 3: 1-832, 4: 1-864.
 Фесенко Г.В., Бокотей А.А. (2000): Анотований список українських наукових назв птахів фауни України. Київ-Львів. 1-44.
 Холодковский Н.А., Силантьев А.А. (1901): Птицы Европы. Ч. 2. Специальная орнитология. СПб.: Изд-во А.Ф. Девриена. 1-636.
 Шапаренко С.О. (1994): Народні назви птахів на Харківщині. - Беркут. 3 (1): 40-42.
 Шарлемань М. (1927): Назви птахів. - Словник зоологічної номенклатури (проект). Київ: Держ вид-во України. 1: 1-33.
 Шарлемань М.В. (1938): Птахи УРСР. Київ: АН УРСР. 1-266.
 Шарлемань Н.В. (1997): Природа и люди Киевской Руси. Киев. 1-166.
 Янко М.П. (1998): Топонімічний словник України. Київ: Знання. 1-432.
 Taczanowski W. (1882): Ptaki krajowe. Kraków. 2: 1-398.

* <http://sum.in.ua/>